

СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ З ІСТОРІЇ ПРАВОСЛАВ'Я В УКРАЇНІ

Після десятиліть своєрідного „затишшя” в дослідженні церковної проблематики, пов’язаного із пануванням марксистської ідеології із нетиповим для попередніх часів атеїстичним підходом, наприкінці 80-х років ХХ ст. розпочався новий етап у історіографії історії православної церкви, що було зумовлено принаймні двома подіями — так званими „перебудовчими процесами” і підготовкою до відзначення 1000-річчя хрещення Русі. Вже невдовзі інтерес до церковної історії набув додаткового потужного імпульсу завдяки поживленню загального інтересу до минулого України, пов’язаному з проголошенням її незалежності.

Цей етап, який продовжується і донині, має цілий комплекс характеристик, що відрізняють його від етапу попереднього. Зверну увагу на деякі з них.

Нині спостерігається пошук нових (для вітчизняної історичної науки) методологічних підходів, і в той же час не завжди виправдане намагання повернутись до призабутих традицій історіописання часів, які передували періоду панування марксистської методології.

Зміни в суспільній свідомості в напрямі „повернення до Бога” зумовили суттєве зменшення кількості робіт, що пишуться з позицій войовничого атеїзму, але в той же час не спричинили домінування праць у відверто апологетично-православному ключі; в більшості робіт проглядає шанобливо-стримане ставлення до релігійних почуттів віруючих і до самої релігії, що, разом із тим, не заважає, в цілому, матеріалістичному підходу до висвітлення фактів церковної історії.

Відбулись якісні зміни в складі авторів історичних праць з церковної проблематики. Після періоду абсолютного домінування світських істориків тепер представники духовенства знову становлять помітний сегмент кола дослідників (хоча і не такий великий, як у ХІХ – на початку ХХ ст.).

Кардинально відрізняється від попереднього сучасний етап у історіографії історії православної церкви кількістю праць, що видаються

„на гора” у всьому їхньому видовому різноманітті. Втім, тут має місце цілий комплекс проблемних моментів, які не дають можливості однозначно стверджувати, що кількість перейшла у якість.

Посилення загального інтересу до історії православ'я знайшло втілення в збільшенні кількості матеріалів, які стосуються церковної тематики, в роботах, присвячених іншим аспектам минулого України та її окремих регіонів, у загальних історіографічних візіях та освітніх курсах. Причому таке збільшення спостерігається як за абсолютними показниками, оскільки зростає кількість самих історичних досліджень, так і за показниками відносними — на духовне життя звертається все більше уваги в працях із соціально-економічної, політичної тематики, біографічних працях тощо.

Серед робіт, присвячених безпосередньо церковній проблематиці, найбільшу підгрупу, яка налічує тисячі позицій, становлять краєзнавчі публікації, переважно в місцевій пресі і в низці краєзнавчих збірок. У своїй більшості вони носять науково-популярний характер, далеко не завжди містячи точні посилання на джерела і літературу; серед їхніх авторів дуже великим є відсоток аматорів, які мають досить поверхневе уявлення про методи історичного дослідження і тому найчастіше наслідують методологію та стиль досліджень XIX – початку XX ст., переважно з яких ними і береться інформація. Тож такі аматорські публікації потребують особливої обережності при використанні для написання наукової праці. Як приклад плідної, хоча і далекої від вимог сучасного рівня історичної науки роботи з вивчення місцевої церковної історії можна назвати краєзнавчу діяльність херсонця Є. Горностаєва¹.

Разом із тим, науковий рівень краєзнавчих досліджень є досить нерівнозначним — у популяризаторській діяльності бере участь і чимало досвідчених фахівців-істориків, як тих, до чийого кола безпосередніх наукових інтересів входить релігійна історія, так і тих, хто працюючи переважно в іншій царині, побіжно звертається до певної події, історії храму чи біографії церковного діяча.

Значне розширення можливостей друкуватись, пов'язане з появою чисельних часописів, збірок наукових праць, записок наукових товариств, факультетів і лабораторій, із поширенням практики видавати матеріали наукових конгресів, конференцій, круглих столів, семінарів, читань, інших наукових зібрань різних рівнів, у поєднанні зі зростанням інтересу до церковної історії призвело до появи цілої низки наукових публікацій із зазначеної тематики.

При тому, що така багатоманітність можливостей друкуватись дозволяє апробувати результати своїх досліджень навіть початківцям, студентам-першокурсникам, публікувати „сирі”, недостатньо осмислені і систематизовані матеріали, без належної уваги з боку наукових керівників, редакторів, відповідальних за випуски — у деяких випадках це призводить до виходу з друку псевдонаукових або „наукообразних” статей, які вводять до наукового обігу неперевірену або відверто перекручену інформацію.

Поряд зі статтями та тезами в останнє десятиліття ХХ – на початку ХХІ ст. вийшов з друку цілий ряд монографій, які стосуються церковної історії. Симптоматично, що лише лічені роботи присвячені багатоаспектному дослідженню церковної історії цілих регіонів. Абсолютна більшість авторів звертається до більш „локальних” питань.

Показовою є ситуація із висвітленням у монографіях церковного минулого Південної України. Найбільш „популярна” тематика — історія монастирів: побачили світ роботи В. Шавшина „Балаклавський Георгіївський монастир”²², ігумені Серафими „Молитовні лампади. Історія Одеських монастирів”²³, В. Тура „Кримські православні монастирі ХІХ – початку ХХ століття. Історія. Правовий стан”²⁴, Ю. Катуніна „Монастирі Криму в ХІХ – ХХ століттях...”²⁵. Деяка інформація і про монастирі, і загалом про церковне життя краю міститься і в монографії Ю. Катуніна, присвяченій другій половині ХІХ – початку ХХ ст.⁶. Слід відмітити, що остання монографія, як і книга В. Тура, близька за змістом до тексту відповідної кандидатської дисертації⁷. Як беззаперечно позитивний аспект більшості із згаданих монографій варто відмітити звернення їхніх авторів до неопублікованих раніше архівних джерел, а не обмеженість лише переказом фактів, які містяться в роботах ХІХ – початку ХХ ст. У той же час, навіть ті дослідники, які звертаються до історії не окремої, а кількох обителів, обрали нарисовий шлях викладення інформації, систематизуючи наявні дані, головним чином, не за проблемним принципом, але викладаючи історію спочатку одного, потім іншого монастиря. Це не дало можливості зробити належні узагальнюючі спостереження щодо розвитку монастирської мережі і тенденцій в історії чернецтва краю. У 2001 р. з’явилась книга члена Співки письменників України і Національного союзу журналістів України Ю. Скалозуба з досить претензійною назвою „Історія Катеринославської єпархії. 1775 – 1917 роки”²⁸. При безумовній важливості цього видання для популяризації церковної історії слід констатувати, що книга є компіляцією опублікованих у ХІХ – на початку ХХ ст. робіт із наведенням розлогих, часто на кілька сторінок, цитат,

---

включеннями в текст републікацій кількох робіт попередників у повному обсязі. Крім індивідуальних праць, побачили світ кілька колективних робіт. Так, у 1999 р. у Запоріжжі видана колективна монографія, присвячена міжконфесійним взаєминам на півдні України XVIII – XIX ст.⁹ У 2001 р. з'явився перший випуск запланованої серії, присвяченої релігійним спорудам Одеси й Одеської області¹⁰. Підготовлене переважно духовними особами, видання фактично є збіркою нарисів, побудованих головним чином на вже опублікованих раніше матеріалах. Заслужує на увагу колективна праця миколаївських авторів „Релігійні організації на Миколаївщині: історія та сучасність. Науково-популярний довідник”¹¹.

З відродженням інтересу до церковної проблематики природно була звернена увага на публікацію джерел. Щоправда, в багатьох випадках мають місце квазіархеографічні публікації: суттєве розширення кола дослідників за рахунок тих (у першу чергу аматорів), які беруть за зразок праці XIX – початку XX ст., зумовило повернення практики включення розлогих цитат, а то й цілих документів до текстів досліджень. Почали з'являтися і суто археографічні публікації, хоча в переважній більшості з них джерелам з релігійної історії приділяється досить скромне місце. Так, інформація, яка стосується релігійного життя, міститься у кількох виданнях, які присвячені різним аспектам минулого південноукраїнського регіону¹². Особливо варто відмітити серію „Джерела з історії Південної України”, започатковану Запорізьким відділенням Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України¹³.

Важливим показником стану дослідження церковної тематики є захист дисертацій. З огляду на суттєві відмінності у підходах до захистів, що мали місце за часів існування Радянського Союзу і спостерігаються в Україні сьогодні, а також з огляду на те, що питання історії релігії стають дедалі „популярнішими” серед дослідників, цілком логічно, що з кінця 1990-х рр. має місце своєрідний „бум” захистів кандидатських дисертацій із відповідної проблематики. Разом із тим, специфіка вимог до докторських дисертацій зумовлює значно більшу тривалість підготовки останніх. Як наслідок при тому, що переважна більшість сучасних дослідників предметно звернулась до проблем церковного минулого не раніше кінця 1980-х рр., на сьогодні маємо лише кілька докторів історичних наук, які захистили дисертації саме з історії церкви.

Підготовка дисертацій з релігійної історії є певною мірою і одним із завдань, і результатом діяльності наукових шкіл, що формуються навколо авторитетних провідних фахівців як у Києві, так і в регіонах, зокрема, у

Львові, Сімферополі, Полтаві, Запоріжжі тощо. Втім, варто підкреслити, що більшість цих шкіл на сьогодні проходить саме стадію становлення, складаючись головним чином із наукового керівника та його студентів, аспірантів, пошукачів та нещодавно захищених кандидатів наук.

Як не парадоксально, проблемним аспектом наукової роботи залишається апробація результатів досліджень з церковної історії. І це при тому, що з року в рік зростає кількість проведених конференцій, семінарів, конгресів... Втім, закономірність тут цілком зрозуміла. Надмірна кількість зібрань, якщо вони проводяться в першу чергу для звітності, якраз і призводить до дискредитації самої ідеї повноцінного обміну ідеями. З іншого боку, затребуваний науковець просто фізично не має змоги відповісти на 7-8 запрошень на різні конференції, що приходять до нього чи не щомісяця. Тож все складніше стає зібрати дійсно представницьку конференцію, на яку б приїхали чи не всі провідні фахівці з певної проблеми. Організаторам доводиться розширювати тематику, і, як результат, ви виявляєтесь чи не єдиним серед прибулих учасників, хто займається релігійною проблематикою. Серед приемних виключень слід назвати щорічні міжнародні конференції „Історія релігій в Україні”, що вже 15 разів проводились у Львові, семінари, організовані В. Ульяновським, заходи Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України.

Разом із тим, вітчизняні вчені зараз мають ширші (хоча і обмежені через цілу низку цілком зрозумілих обставин) можливості брати участь у заходах, що проводяться за кордоном або за участю іноземних колег. Таке спілкування дозволяє збагатити арсенал методологічних підходів, концепцій. Але не тільки. За межами колишнього Радянського Союзу вийшла з друку низка робіт, в яких звернута увага на процеси в релігійному житті України. І не всі ці праці страждають на брак використаних оригінальних джерел.

На особливу увагу заслуговує співпраця з російськими колегами. Адже стосовно вивчення історії російської православної церкви в цілому або ж окремих її аспектів варто відзначити, що на цій ниві переважна більшість робіт створена саме науковцями Російської Федерації. Хоча слід зауважити, що абсолютна більшість з цих дослідників не приділяє належної уваги особливостям релігійного життя, церкви ні України, ані тим більше її регіонів. Причому, пишучи дисертації з „вітчизняної історії” XVII – початку XX ст., ведучи мову про „Росію”, більшість науковців реально визначають територіальні рамки своїх досліджень кордонами не

Російської Федерації, але Московії чи Російської імперії.

Узагальнюючи, слід відмітити банальну річ: сучасний стан вивчення історії православ'я в Україні, попри специфічність, зумовлену предметом дослідження, в цілому відповідає загальній вітчизняній історіографічній ситуації, із всіма її досягненнями, проблемами та недоліками. Їх усвідомлення дозволяє розглянути деякі перспективи дослідження відповідної проблематики.

Ще довго залишатиметься актуальним завдання заповнення величезних лакун в історії церкви. Тут йдеться не про окремі сюжети. Слід констатувати, що на сьогодні історія православ'я залишається вивченою досить фрагментарно. Причому мова йде про висвітлення історії релігії в масштабах не лише всієї України, але і в масштабах її окремих регіонів. Найграндіозніший на сьогоднішній день проект десяти томного видання „Історії релігії в Україні” є далеким і до завершення, і до вичерпності. Одна з причин цього як раз і полягає у недостатньому вивченні церковного минулого регіонів. І це попри те, що, як досить коректно сформулював Д. Вирський, „українська академічна історіографія загалом формувалась великою мірою як регіональна історія (адже не мала класичної підпори у вигляді нації-держави)”¹⁴.

Необхідною передумовою для створення якісних синтетичних робіт залишається організація евристичної та археографічної діяльності. Ні для кого не секрет, що, на відміну від країн Західної Європи, від США, основні комплекси джерел з історії яких вже давно опубліковані, Україні в силу ряду як об'єктивних, так і суб'єктивних причин в цьому плані поки що є мало чим похвалитись. Дослідник історії церкви в Україні, як правило, не має можливості закритись у кабінеті, „обкластись” археографічними виданнями і, використовуючи ресурси Internet, створити серйозну наукову працю (мова не йде про написання статей). В ідеалі, для прориву в дослідженні як церковного минулого, так і інших аспектів історії України, слід було б розробити і прийняти державну програму археографічної діяльності з тим, щоб при належному фінансуванні можна було б видати (як у друкованому, так і в електронному виді) основні комплекси матеріалів, що на сьогодні зберігаються у фондах архівів, музеїв та рукописних відділів бібліотек. Безумовно, цей проект передбачав би надзвичайно серйозні затрати часу, сил та грошей. Але справа того варта. Причому пошук має вестись не лише в межах України. Зокрема, на сьогодні залишається неопрацьованою вітчизняними дослідниками лівова частка матеріалів фондів Російського державного історичного архіву, в

якому зберігаються комплекси документів, що продукувались у XVIII – на початку XX ст. в результаті діяльності Синоду.

Надзвичайно перспективним є дослідження релігійної історії на мікрорівні. Як у цьому, так і в інших аспектах неабиякого значення набуває вивчення усної історії. Тут має стати у нагоді не лише досвід етнографів, фольклористів минулого, але і сучасні нароби, зокрема, Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, яке вже досить тривалий час організує масштабні етнографічні експедиції на півдні України.

Специфіка релігійної історії зумовлює перспективність поєднання при вивченні церковного минулого зусиль не лише професійних істориків, але і філософів (зокрема, релігієзнавців), богословів, філологів...

Зростаючий інтерес суспільства до релігії, церкви і надалі буде зумовлювати наявність прикладного напрямку досліджень, що передбачає, зокрема, пошук описів та креслень релігійних споруд. Залишається лише сподіватись, що при цьому вдасться уникнути повторення минулорічної ситуації із будівництвом (причому з виділенням коштів з державного бюджету) історико-етнографічного комплексу „Запорозька Січ” на о. Хортиця, центральною складовою якого має стати Покровська церква. Робота над проектом „реконструкції” тривалий час велась кулуарно, і до неї не залучались провідні фахівці ані з козакознавства, ані з історії церкви. Коли ж фахівці були-таки запрошені в якості наукових консультантів, швидко з’ясувалось, що планується зведення відвертого „новороба”, який має досить сумнівне відношення до січового церковного будівництва. Тож фахівцями було запропоновано і об’рунтовано доцільність зведення храму за зразком військового собору, спорудженого в традиціях запорозького церковного будівництва за зразком Покровської церкви Нової Січі¹⁵. Пропозиція знайшла підтримку наукової громадськості. Втім, не ставлячи під сумнів наукову об’рунтованість цієї пропозиції, чиновники недвозначно натякнули, що немає сенсу витратити час та гроші на перегляд проекту. Тож справа була, що називається, „спущена на гальмах...”

Як і сьогодні, залишатиметься актуальною загроза втрати науковості. Цілком солідарний з І. Колесник у тому, що причини такої загрози слід шукати, між іншим, в несформульованості усталених норм і стандартів використання інформації в умовах поширення нових інформаційних технологій, в поширенні компліятивності, зниженні творчих можливостей дослідника, браку методологічної культури¹⁶. Проблемним є завдання запобігання некритичному використанню недостовірної, перекрученої

інформації, введеної до наукового обігу краєзнавцями, які, за визначенням, і не мають обов'язково бути кваліфікованими фахівцями, бо „краєзнавство... є формою залучення широких кіл громадськості до пізнання історії рідного краю,... проявом творчої активності мас”¹⁷.

Потребують напрацювання нових підходів проблеми апробації результатів наукових досліджень, посилення дискусійності. Тут, між іншим, заслуговують на увагу спостереження, зроблені Н. Яковенко¹⁸.

Нагально стоїть потреба визначення ряду дефініцій, понятійного апарату, врешті-решт, правил написання слів. На сьогодні вже стало загальноприйнятим написання „Бог” з великої літери, що було неприйнятним за радянських часів. Втім, ще немає визначеності з тим, чи з великої літери слід писати „церква” (в значенні не окремої релігійної споруди, але інституції). Неоднозначно сприймається словосполучення „церковна історія”. Ряд дослідників розглядає церковну історію як окрему спеціальність, яка досліджується в духовних навчальних закладах теологами, які претендують на богословську ступінь. Іншим же ближча позиція, сформульована ще в словнику Ф. Брокгауза та І. Єфрона, де зазначено, що „церковная история должна представить развитие церкви в мире с точки зрения характерных особенностей, в противоположность миру, а также и с точки зрения ее обусловленности миром и ее воздействия на мир. Объектом ее является все, что имеет реальное значение для церкви”¹⁹. Маємо розходження і при використанні словосполучень „церковна історіографія”, „церковно-історіографічні студії”: у одних випадках їх застосовують для позначення історіографії історії церкви, у інших прикладають лише до одного сегменту цієї історіографії, а саме, до робіт, написаних духовними особами.

Зрозуміло, що запропонований погляд на сучасний стан та перспективи дослідження історії православ'я в Україні не може претендувати ані на вичерпність, ані на безапеляційність. Тож є надія на дискусію.

---

¹ Горностаев Е. Страницы истории православных церквей Херсона // Площадь свободы. — 1995. — 5 серпня. — С. 5; Горностаев Е. Самая древняя церковь Херсона // Гривна. — 1997. — 11 – 17 серпня. — С. 6; Горностаев Е. Храмы Херсона // Ефір. — 1997. — 13 – 19 січня. — С. 15; Горностаев Е.В. По страницам истории православных церквей Херсона. Хронологико-историческое описание. — Херсон, 1998. — 106 с. та інш.

-
- ² Шавшин В.Г. Балаклавский Георгиевский монастырь. — Симферополь: Таврия, 1994. — 160 с.
- ³ Серафима. Молитвенные лампы. История Одесских монастырей. — Одесса: Свято-Архангело-Михайловский монастырь, 1996. — 192 с.
- ⁴ Тур В.Г. Крымские православные монастыри XIX – начала XX века: История. Правовое положение. — Симферополь: Изд-во „Таврия-Плюс”, 1998. — 154 с.
- ⁵ Катунин Ю.А. Монастыри Крыма в XIX – XX веках (по материалам крымских архивов). — Симферополь: Культура народов Причерноморья, 2000. — 128 с.
- ⁶ Катунин Ю.А. Из истории христианства в Крыму: Таврическая епархия (вторая половина XIX – начало XX века). — Симферополь: Таврия, 1995. — 112 с.
- ⁷ Катунин Ю.А. Історія Таврійської та Сімферопольської єпархії (друга половина XIX – початок XX століття: Автореф. дис... канд. історичних наук: 07.00.01. — Запоріжжя, 1994. — 17 с.; Тур В.Г. Православні монастирі Криму у XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис... канд. історичних наук: 07.00.01. — К., 1999. — 20 с.
- ⁸ Скалозуб Ю.Г. Історія Катеринославської єпархії. 1775 – 1917 роки. — Дніпропетровськ: Січ, 2001. — 416 с.
- ⁹ Міжконфесійні взаємини на Півдні України XVIII – XX століття / Бойко А.В., Ігнатуша О.М., Лиман І.І., Мільчев В.І. та ін. — Запоріжжя: РА „Тандем – У”, 1999. — 252 с.
- ¹⁰ Храмы и монастыри Одессы и Одесской области / А. Кравченко, Г. Мухин, В. Петлюченко, А. Руссу, Тит (Бородин) и др. — Одесса, 2001. — Выпуск I. — 156 с.
- ¹¹ Релігійні організації на Миколаївщині: історія та сучасність. Науково популярний довідник. — Миколаїв: Вид. МФ НаУКМА, 2001. — 248 с.
- ¹² Заметки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 году // Летопись Причерноморья. Археология, история, нумизматика... — Херсон, 1999. — № 1. — С. 87 – 98; Бойко А.В. Окладні книги Катеринославського намісництва за 1782 – 1788 роки // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX століття. — Вип. 7. — Запоріжжя: РА „Тандем – У”, 2003. — С. 90 – 125; Анцишкін І.В. Опис містечка Нікополя 1860 року // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX століття. — Вип. 7. — Запоріжжя: РА „Тандем – У”, 2003. — С. 141 – 152; Романюк В.П., Ершов Л.А. Быть, а не казаться: Александр Стурдза и его время. — К.: „Автограф”, 2004. — 296 с.
- ¹³ Козирев В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття). — Запоріжжя, 1999. — 426 с.; Козирев В.К. Південна Україна у внутрішній політиці Російської імперії та СРСР (XVIII – XX століття). — Запоріжжя, 2002. — 373 с.; Епістолярна спадщина родини Нечаєвих (кінець XVIII – перша половина XX століття) /

Упорядники: С. Абросимова, І. Анцишкін, Н. Сурева та інші. Наук. ред. А. Бойко // Джерела з історії Південної України. Том 3. — Запоріжжя: РА „Тандем – У”, 2003. — 488 с.; Православна церква на півдні України (1775 – 1781)/ Упорядник: І. Лиман // Джерела з історії Південної України. Том 4. — Запоріжжя: РА “Тандем – У”, 2004. — 560 с.

¹⁴ Вирський Д. „Українне місто”: Кременчук від заснування до 1764 р. — К.: Інститут історії України НАН України, 2004. — С. 13.

¹⁵ Лиман І.І. Січова Покровська церква і проблемні питання реалізації проекту її реконструкції у історико-етнографічному комплексі „Запорозька Січ” // Матеріали науково-практичного семінару „Актуальні проблеми та перспективи дослідження історії козацтва”, м. Запоріжжя, 1-2 квітня 2005 р. — Запоріжжя, 2005. — С. 32-37.

¹⁶ Колесник І. Історіографічний дискурс в Україні: реалії та прогнози // Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології: Матеріали Всеукраїнського науково-методологічного семінару (Київ, 17 червня 2004 р.). — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 29.

¹⁷ Тронько П.Т. Краєзнавство України: здобутки й проблеми. З виступу на III з’їзді Всеукраїнської спілки краєзнавців // Історія та правознавство. — 2004. — № 13-14. — С. 2.

¹⁸ Яковенко Н. Ранньомодерна українська історія: спірні питання опису й методології // Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології: Матеріали Всеукраїнського науково-методологічного семінару (Київ, 17 червня 2004 р.). — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 74-80.

¹⁹ Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. — Спб.: тип. акц. общ. Брокгауз-Ефрон, 1903. — Т. XXXVIII. — С. 62.